

SPIS TREŚCI:

Wprowadzenie

Założenia teoretyczne

Warunki przeprowadzania badania

Indywidualny Arkusz Kompetencji Komunikacyjnych (IAKK)

Literatura

WPROWADZENIE

Indywidualny Arkusz Kompetencji Komunikacyjnych stanowi załącznik do programu Komunikacja kluczem do integracji, który powstał jako innowacja pedagogiczna w zakresie organizacji, treści i metod kształcenia uczniów z różnego rodzaju niepełnosprawnością.

Program stanowi kompleksową ofertę kształcenia kompetencji komunikacyjnych u uczniów niepełnosprawnych przy wykorzystaniu bazy dydaktycznej i terapeutycznej, z uwzględnieniem specjalistycznych nowoczesnych metod oraz technik. Zakłada, że podniesienie sprawności komunikacyjnej ułatwi uczniom niepełnosprawnym integrację oraz aktywniejszy udział w życiu społecznym. Ponadto przewiduje stworzenie szansy uczniom niepełnosprawnym na doświadczenie efektów nabycia kompetencji komunikacyjnych w realnych działaniach.

Potrzeby uczniów niepełnosprawnych w zakresie rozwoju zdolności komunikacyjnych są zróżnicowane, dlatego też przed przystąpieniem do wdrażania programu zakłada się przeprowadzenie pełnej diagnozy sprawności komunikacyjnej ucznia oraz jego ewentualnych deficytów w tym zakresie. Narzędziem tej diagnozy jest opracowany przez nas arkusz.

Autorki:

Aleksandra Nowak

Katarzyna Kobylacka-Sikora

komunikacja kluczem do integracji

ZAŁOŻENIA TEORETYCZNE

Komunikowanie się jest rodzajem kontaktu (procesem, interakcją) nawiązanego za pomocą zmysłów lub specjalnie do tego przystosowanych narzędzi (środków komunikowania - mediów), między co najmniej dwiema osobami, z których jedna (nadawca) przekazuje drugiej (odbiorcy) za pomocą zrozumiałych dla nich wzajemnie znaków pewne treści pojęciowe (symboliczne) lub emocje z zamiarem wywołania u odbiorcy określonych reakcji.

Umiejętność porozumiewania się z innymi jest jednym z głównych wyznaczników rozwoju psychicznego. Komunikacja umożliwia poznanie siebie i otaczającej rzeczywistości, jest źródłem odkrywania i wypróbowywania swoich umiejętności wpływu na otoczenie, pozwala uporządkować świat poprzez nazwanie, a także stanowi środek wymiany informacji.

Brak komunikacji, zaburzenia w jej rozwoju czy też niewłaściwy jej przebieg, utrudniają czy wręcz uniemożliwiają zaspokojenie podstawowych potrzeb psychicznych, utrudniając przy tym rozwój psychofizyczny dziecka.

Występujące u dzieci z niepełnosprawnością nieprawidłowości w nabywaniu umiejętności/kompetencji w posługiwaniu się mową i językiem mogą być uwarunkowane wieloczynnikowo oraz występować z różnym nasileniem na poszczególnych etapach rozwoju (E. Minczakiewicz, 1996). Uczniowie o specjalnych potrzebach edukacyjnych są grupą niezmiernie zróżnicowaną pod względem rozwoju umiejętności i sposobów komunikowania się. W grupie tej znajdują się zarówno dzieci, których sposobem porozumiewania się jest słabo czytelna mimika i gesty, dzieci komunikujące się w sposób bardzo ograniczony językiem werbalnym, nie rozumiejące społecznej funkcji języka, czy mające problemy z twórczą ekspresją werbalną. Ich rozwój kompetencji komunikacyjnych jest bezpośrednio związany z możliwościami rozwojowymi oraz ograniczeniami wynikającymi z rodzaju niepełnosprawności.

Diagnoza indywidualnych kompetencji komunikacyjnych dziecka niepełnosprawnego stwarza konieczność skonstruowania narzędzia wieloaspektowego, uwzględniającego różne sposoby porozumiewania się w odniesieniu do głównych sfer funkcjonowania psychicznego: zdolności językowo – poznawczych, emocjonalnych i społecznych.

komunikacja kluczem do integracji

Indywidualny arkusz kompetencji komunikacyjnych bada zdolności komunikacyjne człowieka w 5 różnych obszarach – komunikacji prewerbalnej, werbalnej, interpersonalnej, intrapsychicznej oraz ekspresji twórczej.

Komunikacja prewerbalna jest najbardziej pierwotną formą komunikacji. Ogranicza się do sygnalizowania swoich potrzeb poprzez płacz, ruchy ciała, spojrzenie, mimikę, wokalizację, dźwięki i gesty. W komunikacji przedślowej wyróżniamy gesty wskazujące, wyrażające prośbę o przedmiot, podanie go lub wskazanie oraz gesty reprezentujące tj. takie, którymi przekazujemy informacje poprzez trwałe układy ruchów ciała, rąk, mimiki. Prewerbalne sposoby komunikacji dotyczą dzieci w okresie niemowlęcym i są istotne dla późniejszego rozwoju języka (Kielar-Turska, Białecka-Pikul, 2000). Jednakże ze względu na poważne zaburzenia rozwojowe u niektórych osób (głównie z głębszą i sprzężoną niepełnosprawnością) komunikacja z otoczeniem pozostaje na tym etapie.

Komunikacja werbalna stanowi podstawę komunikacji międzyludzkiej. Niezbędnym jej elementem jest mowa. Aby komunikacja werbalna mogła mieć miejsce, musi istnieć mówiący i słuchający, posługujący się tym samym językiem (kodem). W komunikacji werbalnej dużą rolę odgrywają takie czynniki, jak: akcent i modulowanie wypowiedzianych kwestii, stopień płynności mowy oraz zawartość (treść) wypowiedzi.

Komunikacja interpersonalna to psychologiczny proces, dzięki któremu jednostka przekazuje i otrzymuje informacje w bezpośrednim kontakcie z inną osobą. Aby można było mówić o istnieniu komunikacji muszą istnieć trzy ogniwa: nadawca, czyli osoba, która przesyła określoną informację, odbiorca, czyli osoba, do której daną informację kierujemy oraz kod, czyli sposób przekazu tej informacji – obraz, gest, słowo itp.

Komunikację **intrapsychiczną** można określić jako „mowę wewnętrzną” - czyli taką, w której porozumiewamy się ze sobą - są to nasze wewnętrzne wartości, przekonania, potrzeby, sposób myślenia.

Przez **ekspresję twórczą** rozumiemy wyrażanie zewnętrzne (mimiką, pantomimiką, słowami) swych przeżyć, zwłaszcza uczuć, to duża wyrazistość zewnętrznych przeżyć psychicznych (Ekel J, 1965).

komunikacja kluczem do integracji

W badanych obszarach uwzględniony jest również aspekt komunikacji pozawerbalnej, rozumianej jako wszystkie zachowania i postawy inne niż słowa, które komunikują wiadomości i posiadają wspólne społeczne znaczenie. Obejmuje: wygląd fizyczny, ruch ciała, gesty, wyraz twarzy, ruch oczu, dotyk, głos oraz sposób wykorzystywania czasu i miejsca w komunikowaniu się.

Każdy z obszarów kompetencji komunikacyjnych oceniany jest w odniesieniu do 3 zasadniczych sfer funkcjonowania psychicznego:

- w zakresie emocjonalnym (zdolność rozpoznawania i wyrażania emocji)
- w zakresie umiejętności językowo-poznawczych (poziom słownictwa, opanowanie zasad poprawnego formułowania wypowiedzi w mowie i piśmie, artykulacja, umiejętność wyrażania myśli, tworzenia i definiowania pojęć)
- w zakresie społecznym (inicjowania i kształtowania interakcji społecznych, rozumienia, przestrzegania norm społecznych, współdziałania w grupie, podejmowania ról społecznych, wpływu społecznego)

Umiejętności oceniane są przy wykorzystaniu następującej skali:

- 1 – nigdy nie ujawnia kompetencji w tym zakresie (0 %)
- 2 – tylko z pomocą nauczyciela ujawnia kompetencje w tym zakresie (25 %)
- 3 – niekiedy (przy odpowiednim wsparciu, ukierunkowaniu lub kontroli drugiej osoby, czasami samodzielnie) ujawnia kompetencje w tym zakresie (50 %)
- 4 – często ujawnia kompetencje w tym zakresie (75 %)
- 5 – zawsze ujawnia kompetencje w tym zakresie (100 %)

Warunki przeprowadzenia badań

Badanie kompetencji komunikacyjnych dziecka odbywać się będzie w Poradni Psychologiczno – Pedagogicznej w Grudziądzu lub w miejscu pobytu ucznia. Informacje dotyczące umiejętności dziecka zostaną zebrane na podstawie wywiadu z rodzicem lub opiekunem dziecka oraz przeprowadzonych prób testowych. Badanie będzie przeprowadzone w formie indywidualnej, uwzględnia się również obserwację ucznia w grupie. Zakłada się, iż w miarę potrzeby, diagnozę na podstawie arkusza uzupełnią dodatkowe dane o dziecku zebrane w oparciu o dokumentację Poradni Psychologiczno – Pedagogicznej, dokumentację medyczną oraz szkolną. Diagnoza kompetencji komunikacyjnych ma charakter jakościowy oraz ilościowy. Na podstawie analizy zebranego materiału specjalista określi mocne i słabe strony dziecka w zakresie kompetencji komunikacyjnych oraz zakwalifikuje dziecko do określonej programem nauczania grupy edukacyjnej. Po cyklu zajęć przeprowadzonych w ramach nauczania kompetencji komunikacyjnych dziecko zostanie ponownie przebadane tym samym testem w celu oceny efektów pracy.

Poniżej zamieszczony został pełny Arkusz, obejmujący dwie standardowe wersje przeznaczone do badania dzieci – uczniów posługujących się mową oraz tych, którzy rozwojowo pozostają na etapie przedsłownym.

Indywidualny Arkusz Kompetencji Komunikacyjnych

Imię i nazwisko dziecka.....

Data urodzenia.....Data badania

Szkoła, klasa.....

Osoba udzielająca informacji.....

Badający.....

Informacje o dziecku uzyskane w oparciu o dokumentację i wywiad z rodzicem:

.....
.....
.....
.....

Dziecko posługuje się mową werbalną/ nie posługuje się mową werbalną.

Diagnoza kompetencji komunikacyjnych dziecka:

Wskazana kwalifikacja do grupy:

Mocne strony.....

.....

Słabe strony.....

.....

W nauczaniu kompetencji komunikacyjnych dziecka szczególną uwagę należy zwrócić na:

.....

.....

.....

Procentowa ocena sprawności komunikacyjnej:

komunikacja kluczem do integracji

Skala ocen:

- 1 – nigdy nie ujawnia kompetencji w tym zakresie (0 %)
- 2 – tylko z pomocą nauczyciela ujawnia kompetencje w tym zakresie (25 %)
- 3 – niekiedy (przy odpowiednim wsparciu, ukierunkowaniu lub kontroli drugiej osoby, czasami samodzielnie) ujawnia kompetencje w tym zakresie (50 %)
- 4 – często ujawnia kompetencje w tym zakresie (75 %)
- 5 – zawsze ujawnia kompetencje w tym zakresie (100 %)

Odpowiedź należy zaznaczyć stawiając znak „+” w odpowiedniej rubryce

OBSZAR KOMUNIKACJI PREWERBALNEJ

I. POZIOM KOMUNIKACJI PREWERBALNEJ - komunikacja pierwotna

(kontakt z otoczeniem na poziomie percepcji własnego ciała)

lp	twierdzenie	nigdy	z pomocą	niekiedy	często	zawsze	uwagi
1.	Wyraża w sposób niespecyficzny odczucia płynące z własnego ciała						
2.	Wyraża w sposób określony odczucia płynące z własnego ciała (np. kiedy czuje ból – pręży się lub krzyczy, a gdy jest nasycony odsuwa ręką jedzenie)						
3.	Reaguje ruchem ciała na sygnały z otoczenia w sposób niespecyficzny (np. poruszenie, reakcja napięciowa całego ciała)						
4.	Reaguje w sposób specyficzny na pojedyncze wybrane bodźce z otoczenia (np. odwraca głowę w kierunku głosu mamy, rozluźnia się przy dotyku mamy)						
5.	Reaguje na swoje ciało (odczuwa różne stany związane z zaspokojeniem lub deprivacją podstawowych potrzeb: nasycenie-głód, odprężenie-ból...)						10

OCENY: NIGDY Z POMOCĄ NIEKIEDY CZĘSTO ZAWSZE

II. POZIOM KOMUNIKACJI PREWERBALNEJ - komunikacja sensoryczna

(kontakt z otoczeniem poprzez gesty i określone zachowania np. krzyk, uderzenia, śmiech)

lp	twierdzenie	nigdy	z pomocą	niekiedy	często	zawsze	uwagi
1.	Reaguje ruchowo w sposób zróżnicowany zależnie od sygnału z otoczenia (np. wyprostowanie ramion w reakcji na hałas, a uśmiech na widok matki;						
2.	Reaguje na głos – aktywnie poszukuje źródła głosu. Nawiazuje i utrzymuje przez chwilę kontakt wzrokowy						

OCENY: NIGDY Z POMOCĄ NIEKIEDY CZĘSTO ZAWSZE

komunikacja kluczem do integracji

III. POZIOM KOMUNIKACJI PREWERBALNEJ – komunikacja na poziomie organizacji zachowania (kontakt z otoczeniem na poziomie organizacji własnego zachowania)

lp	twierdzenie	nigdy	z pomocą	niekiedy	często	zawsze	uwagi
1.	Reaguje na dźwięk swego imienia						
2.	Reaguje na proste komunikaty słowne z otoczenia (np. dotyczące codziennych, powtarzalnych rytuałów związanych z myciem, kąpielą, wyjściem, karmieniem)						
3.	Sygnalizuje w sposób określony potrzeby związane z codziennymi rytuałami (np. kiedy chce się wykąpać wskazuje łazienkę lub charakterystyczny przedmiot, lub przemieszcza się w tę stronę)						
4.	Inicjuje kontakt z drugą osobą za pomocą gestu, dotyku (np. przytrzymuje dłoń, chwyta ramię...)						
5.	Sygnalizuje potrzebę określonym gestem, ruchem (np. chowanie się za kanapę w związku z potrzebą fizjologiczną)						

11

OCENY: NIGDY Z POMOCĄ NIEKIEDY CZĘSTO ZAWSZE

IV. POZIOM KOMUNIKACJI PREWERBALNEJ - komunikacja dźwiękowa (kontakt z otoczeniem na poziomie konkretno-obrazowym z użyciem elementów mowy dźwiękowej)

lp	twierdzenie	nigdy	z pomocą	niekiedy	często	zawsze	uwagi
1.	Gaworzy						
2.	Naśladuje wokalizy drugiej osoby						
3.	Wokalizuje w celu sprowokowania kontaktu z drugą osobą						
4.	Sygnalizuje potrzebę określonym dźwiękiem (np. artykułowany: głoską, sylabą..)						
5.	Rozumie znaczenia niektórych wyrazów						
6.	Słuchowo śledzi treści mowy otoczenia						
7.	Uczestniczy w dialogu słowno-obrazkowym						

komunikacja kluczem do integracji

8.	Pokazuje gestem, że rozumie wyrazy						
9.	Stara się naśladować głosem <i>fonemy, sylaby</i> , na których artykulację pozwala stan gotowości jego narządów mowy						
10.	Wyraża mimiką swoje stany (np. uśmiech, grymas)						
11.	Rozumie proste polecenia (np. podaje przedmiot, współdziała przy codziennych czynnościach)						
12.	Używa gestów w kontekście sytuacyjnym (np. macha ręką na do widzenia, przecząco kręci głową, odpycha ręką na znak protestu)						
13.	Wchodzi w dialog za pomocą dźwięku i/lub gestu (np. bawi się z drugą osobą naprzemiennie stukając, wokalizując...)						
14.	Wskazuje ręką w kierunku pożądanego przedmiotu						
15.	Przynajmniej chwilowo reaguje na zakaz przerwaniem czynności						12

OCENY: NIGDY Z POMOCĄ NIEKIEDY CZĘSTO ZAWSZE

komunikacja kluczem do integracji

Projekt współfinansowany przez Unię Europejską
w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

OBSZAR KOMUNIKACJI WERBALNEJ

I. POZIOM KOMUNIKACJI WERBALNEJ – wyraz, zdanie

lp	twierdzenie	nigdy	z pomocą	niekiedy	często	zawsze	uwagi
1.	Odpowiada na proste pytania tak lub nie						
2.	Rozpoznaje przedmioty z najbliższego otoczenia (np. wskazuje przedmiot na polecenie słowne)						
3.	Nazywa w charakterystyczny dla siebie sposób przedmioty z otoczenia						
4.	Używa adekwatnych nazw na określenie znanych przedmiotów						
5.	Kojarzy nazwę z przedmiotem i obrazkiem						
6.	Rozumie znaczenie prostych symboli (np. oznaczenie toalety)						
7.	Komunikuje się za pomocą wybranego systemu symboli (np. Bliss, piktogramy); jakiego.....						
8.	Nazywa wybrane czynności						
9.	Tworzy proste wyrażenia						
10.	Buduje proste zdania						
11.	Potrafi zadać proste pytanie i świadomie oczekuje na odpowiedź						
12.	Buduje zdania złożone						
13.	Prawidłowo wybrzmiewa głoski w izolacji, w sylabach, logotomach, wyrazach,						
14.	Tworzy pojęcia ogólne						
15.	Potrafi opowiedzieć kilkuzdaniową historyjkę						
16.	Potrafi ułożyć zdanie z rozsypanki wyrazowej lub podanych wyrazów						
17.	Rozumie złożone wypowiedzi						

13

OCENY: NIGDY Z POMOCĄ NIEKIEDY CZĘSTO ZAWSZE

komunikacja **kluczem do integracji**

Projekt współfinansowany przez Unię Europejską
w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

II. POZIOM KOMUNIKACJI WERBALNEJ – rozmowa, wymiana zdań

1.	Stosuje wypowiedzi adekwatnie do sytuacji						
2.	Opisuje przedmioty i osoby z najbliższego otoczenia						
3.	Poprawnie artykułuje dźwięki mowy						
4.	Formułuje pytania w celu uzyskania informacji						
5.	Opowiada o swoich przeżyciach						
6.	Prowadzi kilkudzaniowe dialogi z nauczycielem i kolegami						
7.	Opowiada, używając słów określających następstwo czasowe						
8.	Świadomie używa prawidłowych form gramatycznych wyrazów						
9.	Podejmuje próbę korygowania własnych błędów						
10.	Rozumie sens i wartość komunikacji z innymi						14
11.	Prawidłowo akcentuje wyrazy						
12.	Stosuje prawidłową intonację wypowiedzi						
13.	Buduje spójne wypowiedzi						
14.	Rozumie analogie i metafory,						
15.	Werbalnie przedstawia swoje wyobrażenia						
16.	Prezentuje własne zdanie i uzasadnia je						

OCENY: NIGDY Z POMOCĄ NIEKIEDY CZĘSTO ZAWSZE

III. POZIOM KOMUNIKACJI WERBALNEJ – pełna świadoma komunikacja werbalna

lp	twierdzenie	nigdy	z pomocą	niekiedy	często	zawsze	uwagi
1.	Posiada szeroki zasób słownictwa biernego i czynnego, nadaje i odbiera dłuższe komunikaty werbalne						
2.	Buduje spójne kilkudzaniowe wypowiedzi na określony temat						
3.	Przedstawia kolejność wydarzeń, używając słów określających następstwo czasowe						
4.	Buduje kilkudzaniowe wypowiedzi w formie opisu, świadomie używa prawidłowych form gramatycznych wyrazów						
5.	Prawidłowo akcentuje wyrazy						
6.	Prawidłowo intonuje czytany lub wypowiedziany tekst						
7.	Stosuje formuły grzecznościowe w wypowiedziach, np. prośbę, podziękowanie						15
8.	Jest świadomy własnych zaburzeń artykulacyjnych						
9.	Dostrzega różne style w wypowiedzi: humor, patos						
10.	Rozpoznaje komunikaty o funkcji perswazyjnej i manipulacyjnej						
11.	Korzysta z instrukcji obsługi, przepisów kulinarnych, rozumie informacje na etykietach						
12.	Przedstawia swoje mocne i słabe strony, uzdolnienia, możliwości, zainteresowania						
3.	Rozpoznaje żart, ironię						
14.	Samodzielnie przygotowuje kilkudzaniową tematyczną wypowiedź na piśmie						
15.	Ma świadomość konieczności przestrzegania zasad kultury wypowiedzi i dąży do ich respektowania						

komunikacja kluczem do integracji

16.	Samodzielnie opracowuje tekst autoprezentacji						
17.	Dbą o dźwiękową wyrazistość przekazu: odpowiednie tempo, donośność głosu, wyrazistość mowy						

OCENY: NIGDY Z POMOCĄ NIEKIEDY CZĘSTO ZAWSZE

OBSZAR KOMUNIKACJI INTRAPSYCHICZNEJ

lp	twierdzenie	nigdy	z pomocą	niekiedy	często	zawsze	uwagi
1.	Wyraża swoje uczucia, nastroje, myśli niewerbalnie: poprzez ruchy ciała, mimikę twarzy						16
2.	Ma świadomość, jaką rolę pełni ciało w przekazywaniu informacji						
3.	Komunikuje podstawowe stany emocjonalne w charakterystyczny dla siebie sposób						
4.	Wyraża swoje uczucia, nastroje, myśli używając kilkudziesięciu wypowiedzi						
5.	Kontroluje własne zachowania: ruchy ciała, wypowiedziane słowa						
6.	Przestrzega zasad kultury słowa; nie używa w wypowiedziach wulgaryzmów						
7.	Po sposobie wypowiedzi można rozpoznać jego przeżycia						
8.	Rozumie pojęcie aktu komunikacji i zna zasady komunikacji						
9.	Planuje swoje reakcje werbalne i niewerbalne						
10.	Opowiada o uczuciach innych osób						
11.	Dostosowuje się do nastroju i przeżyć innych osób						
12.	Rozumie różnice między fikcją a kłamstwem						

OCENY: NIGDY Z POMOCĄ NIEKIEDY CZĘSTO ZAWSZE

komunikacja kluczem do integracji

OBSZAR EKSPRESJI TWÓRCZEJ

lp	twierdzenie	nigdy	z pomocą	niekiedy	często	zawsze	uwagi
1.	Gra różne postaci, mając świadomość wchodzenia w role						
2.	Ruchem ciała, mimiką przedstawia nieistniejące sytuacje, czynności, osoby						
3.	Przyjmuje różne role w zabawie						
4.	Wyraża swoje emocje, przeżycia poprzez twórczość plastyczną						
5.	Opracowuje tekst autoprezentacji według podanych punktów						
6.	Samodzielnie opracowuje tekst autoprezentacji						
7.	Opracowuje spójny tekst przemówienia według podanych punktów						
8.	Samodzielnie opracowuje spójny tekst przemówienia						17
9.	Przygotowuje i przedstawia na forum prezentację na zadany temat						
10.	Wyraża swoje emocje, przeżycia poprzez aktywność słowno -muzyczną						
11.	Wyraża swoje emocje, przeżycia poprzez ruch						
12.	Publicznie wygłasza przygotowaną przez siebie wypowiedź						

OCENY: NIGDY Z POMOCĄ NIEKIEDY CZĘSTO ZAWSZE

Skala ocen:

- 1 – nigdy nie ujawnia kompetencji w tym zakresie (0 %)
- 2 – tylko z pomocą nauczyciela ujawnia kompetencje w tym zakresie (25 %)
- 3 – niekiedy (przy odpowiednim wsparciu, ukierunkowaniu lub kontroli drugiej osoby, czasami samodzielnie) ujawnia kompetencje w tym zakresie (50 %)
- 4 – często ujawnia kompetencje w tym zakresie (75 %)
- 5 – zawsze ujawnia kompetencje w tym zakresie (100 %)

komunikacja kluczem do integracji

LITERATURA

- Argyle M. (1991), *Psychologia stosunków międzyludzkich*, Warszawa: PWN
- Ekel J.(1965): *Mały słownik Psychologiczny*, Warszawa: WP
- Kielar-Turska M., Białecka-Pikul M.(2000): *Wczesne dzieciństwo [w:] Psychologia rozwoju człowieka*, t. 2, B. Harwas-Napierała, J. Trempała, Warszawa: PWN S.A.
- Minczakiewicz E. (1996), *Postawy nauczycieli i uczniów szkół powszechnych wobec dzieci niepełnosprawnych umysłowo*, [w:] W. Dykcik (red.), *Społeczeństwo wobec autonomii osób niepełnosprawnych*, Poznań: Eruditus
- Nęcki Z. (2000), *Komunikacja międzyludzka*, Kraków: Antykwa,
- Oldrich Tegze (2006); *Komunikacja niewerbalna*; Gliwice: Helion
- Pisarek W. (2008).; *Wstęp do nauki o komunikowaniu*; Warszawa: Wydawnictwa akademickie i profesjonalne